

ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВИ

ЧИ СПРОМОЖНА СУЧАСНА ВІТЧИЗНЯНА ПСИХОЛОГІЧНА НАУКА ЗРОЗУМІТИ, ДОПОМОГТИ ТА ЗАХИСТИТИ НАШИХ ВОЇНІВ?

В.П. Садковий, О.В. Тімченко

Війна не просто вбиває людей та калічить душі. Кожна війна, як би її не називали політики, залишає після себе незагоєні рани.

І це не тільки вдови, сироти та каліки. Це ще і падіння моралі, і зростання злочинності. А найголовніше, – це поява у суспільстві десятків, сотень тисяч людей з новим світосприйняттям, новими цінностями та сенсом життя.

Рік потому ми вперше зіткнулися з проектом Лаладжа Сноу (Lalage Snow) під назвою «Ми не мертві». Це серія портретів британських військовослужбовців до, під час та після їх участі у бойових діях в Афганістані. За вісім місяців, доки тривав цей проект, автору вдалося, мабуть, найбільш ефективно донести до громадськості ті фізичні та психічні зміни, що відбуваються із солдатами на війні. Подивіться на фото – ці обличчя говорять самі за себе...

Нас ні на мить не покидає одне питання: «А чи замислювалися хоча б

на мить сучасні наші політики, державні службовці, сидючи у великих міністерських кріслах, над психологією людини, яка в обнімку з автоматом їсть, п'є, спить та яка за кожним рогом жде смерті? Людини, яка

настільки готова до смерті, що на найдрібніше шарудіння відповідає автоматним вогнем?»

І ось ця людина повертається додому...

Уявіть зараз собі, як вона після АТО повинна сприймати наш світ, наш побут?

Що їй кожного дня нагадуватимуть звичні для нас звуки – стукіт, удари, тріскіт, верещання гальм автомобілів?...

Що снитиметься ночами цим хлопцям?... Або спробуйте, наприклад, відповісти на питання, де і ким зможе працювати «на гражданці» мінер-диверсант або розвідник-снайпер, щоб прогодувати себе і свою сім'ю в наш не найблагополучніший час?

Для чого ми акцентуємо на цьому увагу? Саме для того, щоб кожен із Вас, шановний читачу, чітко зрозумів, що психологія і мораль учасників АТО, що з честю виконали свій обов'язок перед державою, на жаль, на довгі роки залишаться психологією і мораллю військового часу. А на війні – як на війні...

Ми будемо жити з ними в паралельних світах. Ось тільки ці паралелі іноді будуть перетинатися. АТО не закінчиться – воно просто переміститься в глиб мирної України.

Для того, щоб уникнути безглузвих та трагічних помилок в умовах спільної життєдіяльності з ветеранами АТО, нам усім треба здобути та засвоїти уроки не тільки із сьогоденної гібридної війни, але й з минулих війн та локальних збройних

конфліктів...

Здобути об'єктивні уроки з такої гранично об'єктивної події як війна або локальний збройний конфлікт – справа вельми суб'єктивна, а головне, – вкрай невдячна...

Але ми спробуємо сформулювати основні з них...

Перший урок, який повинні засвоїти вітчизняні екстремальні психологи, полягає у тому, що наша професійна спільнота повинна бути потенційно готовою до війни (гібридної, антитерористичної, локальної, широкомасштабної або ще якоїсь іншої).

Ми переконані, що бути готовими до війни означає:

- ✓ (1) бути готовими професійно (іншими словами, кожному психологу треба мати в системі власної професійної компетенції такі знання, уміння та навички, які дозволять йому, якщо виникне потреба, стати екстремальним, кризовим або військовим психологом);
- ✓ (2) мати науково обґрунтовані технології вирішення завдань психологічного забезпечення бойових дій;
- ✓ (та 3) мати організаційну структуру, спроможну в найкоротші терміни консолідувати психологів нашої держави, мобілізувати їх зусилля на вирішення оборонних завдань.

Другий урок, який слід засвоїти, полягає у необхідності залучення нашої професійної спільноти до розробки законодавчої та нормативно-правової бази, що регулюватиме дії держави при виникненні локального збройного конфлікту або широкомасштабних бойових дій, з метою урахування психологічного настрою у суспільстві та психологічних особливостей сучасного воїнства.

Не будемо сьогодні докладно зупинятися на критиці непрофесіоналізму народних обранців стосовно прийнятої й діючої зараз законодавчої бази країни з питань проведення антитерористичної операції. Ми лише хочемо, щоб кожен з

Вас, шановні друзі, замислився над правомірністю використання таких ключових понять, як «гібридна війна», «боротьба з тероризмом», «антитерористична операція» тощо.

Адже, наприклад, вживання терміна «антитерористична операція» замість вживаного у всьому цивілізованому світі терміна «збройна агресія» провокує (і це вже доведено численними науковими дослідженнями) певні негативні психоемоційні реакції серед учасників АТО.

А фактично повна відсутність у законодавстві України таких ключових понять, як «агресія», «окупація», «анексія», «територіальна цілісність» та ін.

доводять світовій спільноті, що антитерористична операція є суто внутрішньою (!) національною проблемою держави. Ну, а раз так, то чи можемо ми розраховувати на адекватну військову допомогу з боку інших держав світу?

Відповідь на це запитання хочемо залишити нашим народним обранцям...

Третій урок, який слід засвоїти, полягає у визнанні не скороминущої цінності та актуальності військового досвіду використання психології у практиці забезпечення обороноздатності країни.

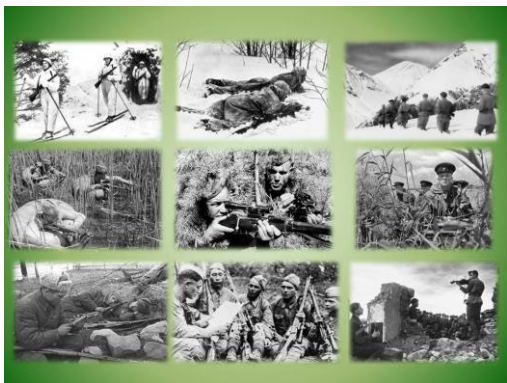
Не можемо собі відмовити у задоволенні навести приклад ефективного використання психології в роки II Світової війни...

Відкриття радянськими психологами бінаурального ефекту (іншими словами, – здатності сліпих від народження людей мовби «бачити» об'єкти за допомогою слуху) та включення осіб, що володіють ним, до складу розрахунків протиповітряної оборони дозволило збивати у 4 рази (!) більше літаків ворога.

Четвертий урок полягає в тому, що навіть в умовах обмеженого часу необхідно впроваджувати нововведення лише після ретельної експериментальної перевірки.

Сотні експериментів були проведені радянськими психологами в роки II Світової війни, перш ніж запропонувати військам рекомендації щодо профілактики стомлення, сніжної сліпоты, підвищення ефективності спостереження і військового маскуваня.

Шкода, що багато з цих рекомендацій так і не знайшли свого втілення в керівних документах ані Збройних Сил Радянського Союзу, ані Збройних Сил та Національної гвардії України і тому не були використані під час бойових дій наших військ в Афганістані та не використовуються і сьогодні при проведенні АТО.

Наведемо ще один приклад, але вже з історії Харківської школи екстремальної психології. На початку липня 1941 року, як і багато вчених, Олексій Миколайович Леонтєв вступив до лав народного ополчення. Проте вже у вересні Генеральний штаб відкликає його для виконання спеціальних оборонних завдань.

Поблизу Свердловська, в Кисегачі й Кауровську, створюються два експериментальних госпіталі¹. Перший шпиталь в якості наукового керівника очолює Олександр Романович Лурія, другий – Олексій Миколайович Леонтєв.

Там працювали Олександр Володимирович Запорожець, Петро Яковлевич Гальперін, Сусанна Яковлевна Рубінштейн і багато інших психологів та

¹ Звертаємо Вашу увагу, що створення двох експериментальних шпиталів відбувалося у воєнні роки (прим. авт.).

психофізіологів. Це був реабілітаційний госпіталь, який займався відновленням рухів після поранення. На цьому матеріалі була блискуче продемонстрована не тільки практична значущість теорії діяльності, але й абсолютна адекватність і плідність фізіологічної теорії Миколи Олександровича Бернштейна, який через декілька років, в кінці сорокових, був абсолютно відлучений від науки, і невідомо, що з ним було б, якби Олексій Миколайович Леонт'єв не взяв його до себе працівником відділення психології.

Практичним результатом роботи експериментальних госпіталів стало те, що час повернення поранених до бойових частин скорочувався в декілька разів за рахунок використання технік, розроблених на базі діяльнісного підходу та теорії Миколи Олександровича Бернштейна.

Цей урок є особливо важливим сьогодні, коли йде реформа психологічної структури Збройних Сил та Національної гвардії України і коли знаходяться люди, які пропонують військовому і державному керівництву експериментально не перевірені рекомендації.

П'ятий урок полягає в тому, що вся система психологічної роботи в

**Психічні розлади у період війни
(локального збройного конфлікту)**

Групи психоневрологічних розладів	Періоди	
	затишшя (%)	активних бойових дій (%)
Контузії	22,0	68,0
Реактивні стани	19,0	4,0
Психози, що викликані зовнішніми факторами	12,0	3,0
Психози, що викликані внутрішніми чинниками	10,0	5,0
Інші психічні захворювання	2,0	1,0
Судорожні синдроми	23,0	13,0
Інші захворювання	12,0	6,0

бойовій обстановці повинна будуватися лише на науково обґрунтованих психологічних моделях бойової діяльності.

Ігнорування психологічних складових моделі бою призведе до невиправданих втрат і поразок.

Наприклад, ми переконані в тому, що на сьогодні вкрай важливим є узагальнення та обговорення найбільш «більових» моментів початкового етапу проведення антитерористичної операції.

В загальній формі, найбільш «більові» моменти початкового етапу проведення антитерористичної операції виглядають наступним чином:

(1) протягом першого року проведення АТО не був чітко визначений ворог, що не дозволило оцінити сили супротивника та завадило об'єднати українське суспільство проти зовнішньої загрози;

(2) низький рівень психологічної підготовки, яку протягом багатьох останніх років цілеспрямовано знищували, вважаючи її зайвою витратою часу та фактично ототожнюючи її з політичною підготовкою, що проводилася у Збройних Силах СРСР;

(3) несвоєчасна ротація, яка призводила до панічних настроїв серед комбатантів, оскільки військовослужбовцям, які перебували у зоні активних бойових дій більше необхідного терміну, нічого конкретно не пояснювали;

(4) після прийняття Воєнної Доктрини та підписання Мінських домовленостей – ведення лише позиційної війни, яка, з психологічної точки зору, є більш виснажливою для психіки військовослужбовця, ніж активні наступальні дії;

(5) необхідність виконувати накази командування щодо суворого дотримання режиму припинення вогню, в той час, коли ворог продовжує вести обстріли з озброєння забороненого калібру в супереч Мінським домовленостям.

Шостий урок, який ми повинні засвоїти, полягає у нашій готовності зіткнутися з нерозумінням наших дій щодо захисту цілісності Вітчизни з боку деякої частини суспільства. А для того щоб заздалегідь підготуватися до зміни суспільної думки відносно ветеранів АТО (а ми не виключаємо й такої можливості), треба, перш за все, проаналізувати і засвоїти досвід щодо психологічних особливостей «виходу з війни» ветеранів Другої Світової та Афганської війн, а також учасників різноманітних локальних військових конфліктів та збройних сутичок, що мали місце на теренах пострадянських країн (див. табл. 1).

Таблиця 1

Психологічні особливості «виходу з війни» ветеранів Другої Світової та Афганської війн, а також учасників локальних військових конфліктів та збройних сутичок, що мали місце на теренах пострадянських країн

Психологічні маркери «виходу з війни»	Ветерани Другої Світової війни	Ветерани Афганської війни	Учасники локальних військових конфліктів та збройних сутичок
Ставлення суспільства до ветеранів	У більшості своїй суспільство ставилося до фронтовиків з повагою та пошаною.	Відмінною рисою Афганської війни була повна відсутність на перших порах інформації про неї. Надалі відбувалася зміна акцентів щодо висвітлювання цієї війни: від героїзації ЗМІ переходили не тільки до реалістичного аналізу, а й до явних перехльостів, коли негативне ставлення до самої війни переносилося на її учасників. Зміни соціального курсу в СРСР призвели до згасання інтересу до Афганської війни, а самі воїни-«афганці», які повернулися з цієї війни, виявилися начебто зайвими, непотрібними не тільки владі, а й суспільству в цілому. Сприйняття Афганської війни самими її учасниками і тими, хто там не був, виявилось майже протилежним.	Полярне ставлення у суспільстві щодо участі її громадян у різноманітних військових конфліктах та збройних сутичках.
Ставлення ветеранів до суспільства	Повертаючись з війни, колишні солдати та офіцери підходили до мирного життя із фронтовими мірками, часто переносючи у післявоєнне життя набутий військовий спосіб поведінки. Найбільш помітними проявами специфічного впливу війни на психологію її учасників стали «фронтовий максималізм», синдром силових методів і спроб їх застосування (особливо на перших порах) у конфліктних ситуаціях мирного життя.	Більшість воїнів-«афганців» пережили те, з чим наші пересічні громадяни на той час і не стикалися. І повернулися ці хлопці з Афганської війни набагато дорослішими, ніж їх однолітки, які не воювали. Вони стали «іншими» – чужими, незрозумілими, незручними для суспільства, яке відгородилося від них цинічною фразою: «Я вас туди не відправляв». І саме тоді вони теж стали замикатися у собі або шукати один одного, об'єднуватися у групи, створювати свій власний світ.	Соціальний стан ветерана бойових дій характеризується так званою кризою ідентичності (іншими словами, – втратою цілісності та віри у свою соціальну роль). Багато хто з таких людей втратив інтерес до суспільного життя, здатність до емпатії та потребу в душевній близькості з іншими людьми. Абсолютна більшість учасників бойових дій негативно ставляться

			до представників влади, вважають, що держава обдурила і зрадила їх.
Характерні індивідуально-психологічні ознаки ветеранів	Душевні надломи, зриви, озлобленість, непримиримість, підвищена конфліктність – з однієї сторони, та стомленість, апатія – з іншої, – як природна реакція організму на наслідки тривалого фізичного та нервового напруження, випробуваного в бойовій обстановці.	Нестійкість психіки, при якій навіть найнезначніші втрати і труднощі штовхають ветерана на самогубство; особливі види агресії; страх нападу ззаду; провина за те, що залишився живим; ідентифікація себе із загиблими; різко негативне ставлення до соціальних інститутів, уряду.	Стан песимізму, недовіра до інших людей, втрата сенсу життя; невпевненість у своїх силах; потреба мати при собі зброю; неприйняття ветеранів інших воєн; бажання зігнати на комусь злість за те, що був посланий на війну, і за все, що там сталося.
У кого з ветеранів були особливі труднощі при поверненні до мирного життя	Надзвичайно гостру психічну драму після перемоги переживали інваліди, а також ті, хто втратив близьких та залишився без даху над головою. Особливі труднощі відчули і ті, хто до війни не мав ніякої професії.	Надзвичайно гостру психічну драму переживали інваліди.	Надзвичайно гостру психічну драму відчувають інваліди і ті, хто перебував у полоні.
Психологічні феномени	Пристипи «фронтової ностальгії» (бажання повернутися у минуле, у бойову обстановку або відтворити якусь подобу, хоча б окремі риси бойової обстановки в межах існуючої дійсності) змушували ветеранів шукати один одного, групуватися у ветеранські організації та об'єднання. Саме радянським ветеранам Другої світової війни завдячують за цей психологічний феномен – феномен «фронтового братерства» – вітчизняні ветерани – учасники наступних війн та локальних збройних конфліктів.	У розумінні соціально-психологічного стану воїнів-«афганців» особливе значення посіла категорія «афганського синдрому» . Синдром, який руйнує особистість ветерана Афганської війни, зовсім був не знайомий ветеранам Другої світової війни. Саме «афганський» синдром привів сучасних дослідників до розуміння різкої різниці між справедливою та несправедливою війнами: перші викликають лише відстрочені реакції, пов'язані з тривалим нервовим та фізичним напруженням; другі, крім цього, загострюють комплекс провини.	Ще не минулий у суспільстві «афганський» синдром встиг доповнитися «карабаським», «придністровським», «абхазьким», «таджикським», «чеченським». А зараз ще й «донецьким». Майже 75% сучасних російських ветеранів бойових дій заявляють про своє бажання повернутися в Чечню чи будь-яку іншу гарячу точку, причому практично кожен четвертий з них готовий це зробити без усіяких роздумів.

Сьомий урок, перефразуючи слова Т.Г. Шевченка, може звучати

наступним чином: «І свого не цурайтеся, і чужому навчайтеся». Якщо сьогодні наші Збройні Сили переходять на стандарти НАТО, то чому ми не переймаємо натовський досвід збереження психічного здоров'я військовослужбовців в умовах ведення бойових дій?

Ми, власне, маємо на увазі створення в наших Збройних Силах та Національній гвардії України аналогічної до американських підрозділів спеціалізованої допомоги при бойовому стресі? Чи на таку «дрібницю» у нашої країни не вистачає коштів?

Ми вже не кажемо про закупівлю та впровадження спеціальних технічних засобів для роботи з військовослужбовцями безпосередньо в зоні військового конфлікту.

Двійні стандарти, які ми сьогодні спостерігаємо у впровадженні у практику Збройних Сил та Національної гвардії України досвіду підготовки та всебічного забезпечення армій країн - членів НАТО, можуть дуже дорого коштувати нам у майбутньому.

Якщо на сьогодні серед американських ветеранів післятравматичний стресовий розлад діагностується десь приблизно у 12%, серед ізраїльтян – близько 4%, то за даними вітчизняних науковців (хоча ми у ці цифри віримо з великою долею сумніву) близько 90% ветеранів АТО мають ознаки

гострого або післятравматичного стресового розладу.

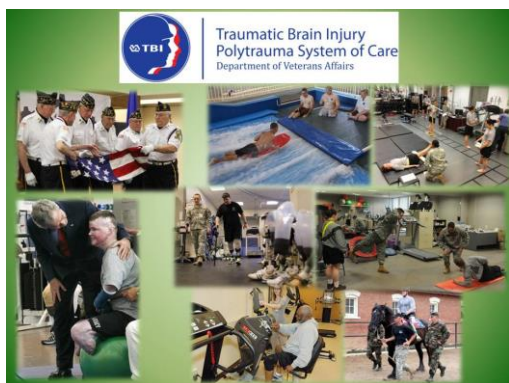
Восьмий урок, який слід засвоїти, полягає у тому, що на сьогодні суспільне співчуття найменш потрібне тим, хто пройшов війну. Важливіше дати ветеранам можливість знову стати повноцінними членами суспільства.

Саме психологи можуть і повинні донести до керівництва держави тезу про те, що гроші в межах відновлювального періоду ветеранів АТО не є головними. На рівні держави потрібно створити уніфіковану систему для лікування і соціалізації ветеранів. І зробити доступ до неї максимально простим і по змозі – безкоштовним.

Американці після війни у В'єтнамі зрозуміли необхідність створення і впровадження спеціальних реабілітаційних програм. Вони підключили до післявоєнної адаптації демобілізованих солдатів і офіцерів величезний штат психіатрів і психологів, випустили на екрани десятки прекрасних фільмів, створили центри професійної перепідготовки.

Коли у 2003 році з Афганістану почала повертатися перша хвиля

демобілізованих, уряд США усвідомив, що назривають великі проблеми. І Білий дім виділяє понад \$ 60 млрд на рік на медичне відновлення ветеранів війни. Закладається мережа зі 150 госпіталів і 600 клінік для ветеранів бойових дій по всій країні.

З 2011 року в США створюється система, яка займається соціально-психологічною адаптацією ветеранів бойових дій (Polytrauma System of Care). Представництва організації працюють майже в кожному великому місті країни, і будь-який солдат може звернутися туди за підтримкою психологів чи соціальних працівників.

Ці установи, крім надання соціально-психологічної допомоги, також збирають статистику, щоб визначити, які події або дії здатні викликати у

ветеранів агресивну реакцію... Крім того, нагадаємо, що за законом, прийнятим конгресом США після терористичних атак 11 вересня 2001 року, будь-хто, у кого є 90 днів стажу активної служби в гарячих точках, може претендувати на освітній грант або безкоштовне освоєння професії. При цьому держава оплачує житло і надає стипендію.

Дев'ятий урок свідчить, що забезпечення ефективності діяльності екстремальної та кризової психології вимагає єдності психологів. І ця єдність повинна бути організаційною, причому як «горизонтальною», так і «вертикальною».

У військової психологічної спільноти повинен бути лідер, здатний об'єднувати людей, генерувати ідеї, відчувати ситуацію, організувати колективну діяльність. Якщо б наші фахівці - психологи МО, МВС, СБУ, ДПСУ, ДСНС, Національної гвардії колективно осмислили ситуацію АТО, визначили напрями спільної діяльності й періодично обмінювалися досвідом роботи, ми мали б більш вражаючі результати програми досягнень сучасної екстремальної психології у практиці вирішення бойових завдань.

Така робота з нашого боку проводиться. Нагадаємо, що у листопаді 2013 року під час проведення III Міжнародної науково-практичної конференції «Сучасний стан та перспективи розвитку екстремальної та

кризової психології в Україні» в Харкові зібралися головні психологи МО, МВС, ДПСУ, ДСНС та Національної гвардії, де кожен з них представляв досвід організації діяльності служби психологічного забезпечення відповідного міністерства або відомства країни. Сподіваємося, що і в

цьому році під час проведення вже IV Міжнародної конференції керівникам відповідних психологічних служб буде про що обмінятися досвідом.

І, нарешті, останній, **десятий урок**, без засвоєння якого всі інші уроки залишаться знанням, не втіленим у практику. Цей урок можна сформулювати так: «необхідно повсякденно демонструвати можливості екстремальної та кризової психології у вирішенні життєво важливих завдань держави і суспільства».

Сьогодні вітчизняній екстремальній та кризовій психології необхідно по крупицях зібрати безцінний досвід психологічної роботи в роки II Світової війни, наступних воєнних подій у світі, власний досвід, отриманий при проведенні АТО, та створити сучасну цілісну науково-практичну систему.

Вважаємо, що сучасним вітчизняним психологам є що запропонувати для якнайшвидшого закінчення військового конфлікту на Донбасі та якнайшвидшого повернення ветеранів АТО до звичайного мирного життя.

І ця пропозиція буде вагомою настільки, наскільки ми зможемо отримати та засвоїти уроки із загальносвітової військової та зі своєї власної історії...